

УДК 433.908

М. В. Луценко

**ФОРМУВАННЯ ДВОРЯНСТВА НА ХАРКІВЩИНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII ст. - КІНЕЦЬ XIX ст.)**

Стаття присвячена з'ясуванню процесу формування дворянства в другій половині XVII ст. - кінця XIX ст. Приділяється увага розширування населення на класи Харківщини.

***Ключові слова:** дворянство, nobilitaції, старшина, еліта.*

Стаття посвячена рассмотрению процесса формирования дворянства во второй половине XVII – в конце XIX в. Уделяется внимание расслоению населения на классы Харьковщины.

Ключевые слова: дворянство, нобилитации, старшина, элита.

The article is devoted consideration of process of forming of the nobility in the second half of XVII - the end of XIX. Attention stratification of population on the classes of Kharkov is spared.

Key words: nobility, nobilitacii, petty officer, elite.

Постановка проблеми. Багато науковців досліджують такий стан суспільства, як дворянство. Зараз виникають організації, діяльність яких спрямована на дослідження генеалогії родин. Проблема формування дворянства актуальна і на нашій території – на Харківщині. Сучасні представники дворянських родів, відчувають потребу виявити свої геральдичні емблеми і закріпити їх за своїми нащадками. Вивчення історії місцевих еліт сприяє більш глибокому і комплексному вивченню ролі і місця всіх суспільних груп в історичному розвитку України, виникнення дворянства. Зрозуміти особливості нобілітаційних процесів місцевого дворянства, адже історія нашого краю є неоднозначна, суперечлива; є яскравим свідченням не одноманітності соціального розвитку величезної Російської імперії

Аналіз актуальних досліджень. Чимало істориків займалися і займається вивченням історії Слобідської України. Першими науковцями І.І. Квіткою, І.І. Срезневським підкреслювалося, що козацькі старшини мали знатне походження. В свою чергу Д.І. Багалій піддає сумніву твердження попередніх істориків. Зокрема, учений наголошував на демократичному походженні місцевої козацької старшини, перевазі станових і економічних інтересів слобідських старшин над політичними (соціальне виділення старшини слобідських полків пов'язане з майновим розшаруванням козацтва, зосередження старшинами в своїх руках основної маси земельних угідь, юридичним закріпленням спадковості звання), але дворянству приділялося мало уваги.

Незважаючи на значну кількість робіт, в історіографії Слобідської України можна виявити певні прогалини: брак генеалогічних досліджень, про перехід місцевої козацької старшини у загальноросійське дворянство, тощо. Тому дослідження формування місцевого дворянства є потрібне для сучасного історика України.

Джерельна база досить широка. Значну кількість джерел з даної тематики містять видання законів, протоколів, розпоряджень російських центральних установ XVII - XVIII ст. Певна інформація міститься в документах з фамільних фондів, з приватного листування, зі спогадів, з родовідних книг. Останні містяться у ф. 14 Державного архіву Харківської області. З щоденникових записів збереглися лише уривки написані Квітками.

Низку документів з архівів російських центральних установ було видано Д.І. Багалієм, С.І. Шидловським.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати процес формування дворянства, Харківщини, другої половини XVII ст. - кінця XIX ст.

Виклад матеріалу. Виникнення місцевої еліти пов'язане з заселенням українськими та російськими переселенцями значної частини Дикого Поля, що перебувала під контролем Російської держави. Управління цією територією відбувалося за прикордонними козацькими звичаями, з середини XVII ст. до 1764 р. тут існували особливі військовопомісні одиниці – слобідські козацькі полки.

Саме нащадки старшин слобідських полків і склали основу майбутнього дворянства. Будучи вихідцями з досить демократичних козацьких кіл, родоначальники провідних старшинських родин: Кондратьєви, Куколь-Яснопольські, Лесевицькі, Перехрестови, Донець-Захаржевські, Ковалевські, Капустянські, Самборські, Куколевські – передавали свої старшинські посади дітям, найближчим родичам, поступово формуючи в слобідських полках своєрідні родини, що зосереджували в своїх руках як місцеве управління, так і основу тогочасного багатства – земельний фонд.

Слід зазначити, що до складу місцевої еліти протягом її оформлення як стану «вливалися» не лише представники українського козацтва, але й російські служилі, що обіймали значні посади в слобідських полках.

Поступово прошарок служилих старшин набував ознак окремого стану – «нової шляхти». Станова свідомість та легітимізація свого становища у слобідських старшин, пов'язувалась з попередніми надбаннями, виводом своїх прав від шляхти Речі Посполитої [2, с. 45].

Оформлення слобідсько-українського дворянства як окремого стану в часи поступової інкорпорації регіону до Російської імперії відбувалось паралельно зі становим виокремленням загальноросійського дворянства, тому слобідсько-українські «пани-шляхтичі» XVIII ст. залежали від указів стосовно служилого прошарку центрального російського уряду.

Вже в 30-х рр. XVIII ст. реформою князя О. Шаховського царський уряд спробував зрівняти козацьких старшин з російськими офіцерами, «регуляризуючи» козацьку службу (за «Табеллю про ранги» 1722 р. – регулярна офіцерська служба вже була свідченням шляхетської приналежності). 1764 р. особливий козацький устрій слобідських полків скасували, старшинам дозволялось або займати нижчі офіцерські звання в утворених на базі слобідських гусарських полках, або піти у відставку і

мешкати в маєтку, володіти кріпаками і займати більш привілейоване становище у суспільстві.

Був проведений реєстр поміщиків-державців Харківського полка в 1722 р.: за харківським полковником Квіткою було 171 подвір'я і 986 душ підданих, за полковим суддею Квіткою — 117 і 479, за полковим обозним Ковалевським — 65 і 397, за полковим осавулом Рубаном — 62 і 344, за колишнім ізюмським полковником Захаржевським (Донцем) — 13 і 63, за значним товаришом Охтирського полка Осіповим — 40 і 223, за удовою полковника Куликовського — 60 і 210, за городничим Голуховичем — 23 і 141, за полковим отаманом Смородським.

Що стосується великоросійських і волоських поміщиків, то вже в 1722 році: за генералом Дашковим — 681 подвір'я і 1797 душ, за полковником Абазою — 22 і 83, за полковником Шидловським — 156 і 775, за капітаном Черноглазовим - 9 і 18, за поручиком Крапоткиним — 308 і 1884, поручиком Стахоновим — 19 душ, поручиком Биревим — 5 і 21, ротмістром Дуніним — 220 і 1141, ротмістром Жикничером — 16 і 55, ротмістром Стамбулом — 27 і 223 [1, с. 97].

Якщо порівнювати чисельність підданих російських поміщиків і української старшини, бачимо менше підданих, ніж у перших.

Значить, вже склався стан державців-панів, котрі володіли землями і підданими і являли з себе той соціальний стан, з котрого витворилося потім слободсько-українське дворянство.

Отже, вибори до Комісії по складанню Нового Уложення 1767 р. підтверджували «дворянський статус» старшини, бо майже всі представники козацьких родин були внесені до виборних дворянських списків, мало того, ставали ланкою управління. Реєстр показував скільки в кожній провінції було власників землі, які володіли не менш, як сотнею підданих: у Харківській провінції їх було 33 чол. Таких панів-державців, які мали більше сотні підданих у Харківській провінції було: гр. Гендрихов мав 1206 підданих, полк. М. Куликовський — 878, майорша Шидловська — 1325, кн. Кантемирова — 643, Спицинська — 2131, Щербінін — 1858 чоловік [1, с. 99].

Участь у дворянських виборах мали, не тільки справжні дворяни, але й уся колишня козацька старшина, хоч вона ще права на російське дворянство не мала. Це утворено було на користь старшини, щоб її зрівняти з дворянством. У списку харківських дворян — а їх усіх було 588 чол. — були козацькі полковники, судді, осавули, хорунжі, сотники, підпрапорні, військові чини — генерали, бригадири, полковники, секунд-майори, капітани, ротмістри, прапорщики, капрала, вахмістри і гражданських чиновників всіх рангів — колишніх російських старшин.

Як і по всій імперії, Жалувана грамота дворянству 1785 р. підтверджувала виникнення загальноросійського дворянства як стану, але разом з тим спричинила «бум» історичних

доказів місцевих поміщиків за право іменування дворянами і внесення до «Родовідних книг».

Нарешті, 1802 р. імператор Александр I підтвердив права дворянства Слобідсько-української губернії, в подяку харківські поміщики за досить неоднозначних умов підтримали ініціативу В. Н. Каразіна щодо відкриття університету в Харкові [4, с. 234].

Зміни в Росії першої половини XIX ст. — війна 1812 р., декабристи, форми господарювання в поміщицьких маєтках, стратифікація стану, нові мобільні можливості, пов'язані з умовами переїзду у всі частини імперії чи за кордон — все це заторкнуло провінційне харківське дворянство. Старі старшинські роди занепадали, згасали, у їх маєтках з'являлися нові господарі з колишньої Гетьманщини, центральних районів Росії, нащадки сербських і чорногорських емігрантів, німецьких лікарів, перехрещених єврейських підприємців. Строката палітра місцевого дворянства доповнювалася «новими дворянами» — колишніми солдатами, що досягли офіцерських звань, заможними селянами та купцями, що купили ранг і маєток.

Отже, дворянство розділяється на потомствене і особисте. Потомствені дворяни кожної губернії по володінню нерухомою власністю вносяться до родовідної книги, яка ведеться дворянськими депутатськими зборами і зберігається в архіві дворянських зборів особисте дворянство. отримувались: 1) подаровано від монарха; 2) здобуттям на дійсній службі військовою - чину обер-офіцера, а цивільною - чину 9-го класу або, при відставці, чину полковника, капітана 1-го рангу або дійсного статського радника. Так і місцева еліта Слобідсько-Української губернії ділилася на потомственне (зокрема це російське дворянство, яке проживало на тернах нашого краю) і особисте дворянство (козацька старшина та особи на цивільній службі, які отримали титули).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дворянин — це поміщик, тобто власник земель і кріпаків — основної продуктивної сили феодального суспільства. Саме у такій якості дворянин-поміщик був головною соціальною опорою царизму. У своєму маєтку він виступав частково як агент верховної влади, відповідальний за стягнення податків з селян, виконання рекрутської повинності, добробуту населення, за збереження суспільного спокою і т. п.

Таким чином, спочатку з'явився у Харкові привілейований клас над усім суспільством де-факто, а потім де-юре.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Б.І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій. — Х.: Основа, 1990. — 256 с.
2. Гуковский Г. А. Очерки по истории русской литературы XVIII века / Г. А. Гуковский. — М.: Аист, 1936. — 56 с.

3. Дополнения разговора Великороссии с Малороссией / [Под ред. А.Н.Петрова].—К.: КС., 1882.— № 7.— 137 с.
  4. Илляшевич Л.В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л.В. Илляшевич. — Х.: Типография М. Зельберберга, 1885. — 279 с.
  5. Товстоляк Н. М. Господарство поміщицьких садиб України кінця XVIII—початку XX ст. як об'єкт досліджень історичного краєзнавства (на прикладі Парафіївського маєтку Борзнянського повіту Чернігівської губернії) / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г.С. Сковороди : зб. наук. праць. — Харків: Планета-Прінт, 2009. — Вип. 35 ; сер. «Історія та географія». — С.151–153
  6. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Шевчук В. — К.: Абрис, 1995. — 390 с.
-